

УДК 373.2

ВІДХИЛЕННЯ У ПОВЕДІНЦІ ДІТЕЙ ЯК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ТА СОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМА

Ющенко К. О.

У статті окреслено низку понять, що складають змістове підґрунтя для розуміння сутності, чинників та етапів у виникненні поведінкових відхилень. Проаналізовано психолого-педагогічні й соціальні детермінанти поведінкових відхилень у дітей, їх причинно-наслідкова природа та механізми ускладнень у межах окреслених етапів.

Обґрунтована необхідність здійснення профілактичної роботи та внесення педагогічної корекції у поведінку особистості, яка формується, на всіх рівнях освіти. Ураховуючи результати проведеного дослідження, визначено найбільш поширені негативні прояви у поведінці дітей дошкільного віку. Встановлено доцільність реалізації превентивної складової освітнього процесу у закладах дошкільної освіти, що надасть можливість попередити виникнення ситуативних негативних поведінкових проявів та запобігти їх перетворенню у педагогічну занедбаність, важковиховуваність та стійкі форми девіантної поведінки.

Ключові слова: поведінка, поведінка, що відхиляється, відхилення у поведінці дітей, негативізм, дитячий негативізм, негативні прояви у поведінці дітей, діти з негативними проявами у поведінці, культура поведінки, педагогічна занедбаність, педагогічно занедбані діти, важковиховуваність, важковиховувані діти, важкі діти, девіантна поведінка.

В статье очерчен ряд понятий, составляющих содержательное основание для понимания сущности, факторов и этапов в возникновении поведенческих отклонений. Проанализированы психолого-педагогические и социальные детерминанты поведенческих отклонений у детей, их причинно-следственная природа и механизмы осложнений в пределах определенных этапов.

Ключевые слова: поведение, отклоняющееся поведение, отклонения в поведении детей, негативизм, детский негативизм, негативные проявления в поведении детей, дети с негативными проявлениями в поведении, культура поведения, педагогическая запущенность, педагогически запущенные дети, трудновоспитуемость, трудновоспитуемые дети, трудные дети, девиантное поведение.

The article outlines a number of concepts that make informative basis for understanding essence, factors and stages in emergence of behavioral deviations. Psychological, pedagogical and social determinants of children's behavioral deviations, their cause and effect nature and mechanisms of complications within certain stages are analyzed.

The study attests the need of implementation of prevention and introduction of pedagogical correction in individual's behavior which is formed tall education levels is. Considering results of the conducted research, the author defines the most widespread negative manifestations in preschool children's behavior. The paper accounts for the expediency of a preventive component of educational process in institutions of preschool education that will allow to prevent negative behavioral manifestations and to avert their transformation into pedagogical neglect, hard upbringing and steady deviant forms of behavior.

Key words: behavior, abnormal behavior, deviations in children's behavior, negativism, children's negativism, negative manifestations in children's behavior, children with negative manifestations in behavior, culture of behavior, pedagogical neglect, pedagogically neglected children, troubles in upbringing, troubled children, difficult children, deviant behavior.

Постановка проблеми. Із кожним роком збільшується кількість дітей, поведінка яких суперечить встановленим у суспільстві соціальним, моральним та право-

вим нормам. Виникає необхідність здійснення профілактичної роботи та внесення педагогічної корекції у поведінку особистості, яка формується. Особливої актуальності набуває проблема розуміння механізмів формування поведінкових відхилень, що сприятиме реалізації на цій основі превентивної складової педагогічного процесу, на всіх рівнях освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітні аспекти проблеми відхилень у поведінці дітей та підлітків висвітлено у дослідженнях М. Волошенко, Т. Гурлевої, І. Парфанович, А. Самойлова, О. Товканець та інших.

Питання профілактики відхилень у поведінці дітей висвітлено у дослідженнях Л. Вольнової, Е. Змановської, О. Пилипенка, І. Підласого, Т. Титаренко та ін.

Особливостям виховання дітей дошкільного віку, які мають негативні прояви у поведінці, присвятили свої праці Н. Пихтіна, В. Оржеховська, Т. Туркот, Т. Федорченко, І. Шишова та ін.

Формулювання цілей статті. Метою написання статті є: обґрунтування сутності, чинників та етапів виникнення поведінкових відхилень у дітей, аналіз психолого-педагогічних і соціальних детермінант, їх причинно-наслідкової природи та механізмів ускладнень в межах представлених у літературі етапів.

Виклад основного матеріалу. Логіка започаткованого дослідження вимагає наукового тлумачення його базових понять та розкриття механізмів формування поведінкових відхилень у дітей.

Поведінку науковці визначають як процес взаємодії особистості з середовищем, що опосередкований індивідуальними особливостями та внутрішньою активністю особистості у формі її дій та вчинків [2, с. 6]; систему взаємопов'язаних рефлекторних і свідомих дій (фізичних та психічних), що здійснює людина з метою досягнення певної мети, реалізації певної функції у процесі її взаємодії з середовищем [3, с. 253].

У психолого-педагогічному словнику подано тлумачення поняття "поведінка" як суспільно зумовленої діяльності людини, яка набуває характеру свідомої, цілеспрямованої, мимовільної та творчої. На рівні суспільно-детермінованої діяльності термін "поведінка" позначає дії людини стосовно суспільства, інших людей, предметного світу, що розглядаються з боку їх регуляції суспільними нормами моралі та права [9, с. 585–586].

Поведінка більшості людей відповідає соціальним, правовим, релігійним нормам, викликає схвалення оточення і забезпечує успішну соціалізацію особистості. Така поведінка визначається як *стандартна (нормальна, нормативна)*. Якщо поведінка виходить за межі норм, прийнятих у даний час у конкретному суспільстві, науковці трактують її як *нестандартну (аномальну, ненормативну, аномативну)*.

Нестандартна поведінка може як позитивно впливати та сприяти прогресивному розвитку суспільства (креативна, позитивна), так і породжувати деструктивні процеси у ньому (поведінка з відхиленнями, негативна) [2, с. 7–17]; тобто існує у двох протилежно орієнтованих формах – конструктивній та деструктивній.

Зважаючи на специфіку нашого дослідження, ми будемо розглядати нестандартну поведінку саме негативного змісту, зокрема, поведінку, що відхиляється. Систему вчинків або окремі вчинки, що суперечать прийнятим у суспільстві правовим та моральним нормам, дослідники визначають поняттям "*поведінка, що відхиляється*" [9, с. 551]. У довідковій літературі термін "поведінка, що відхиляється" ідентифікується з поняттям "девіантна поведінка". Зокрема, дефініція "*поведінка, що відхиляється*" ("*девіантна поведінка*") у сучасному тлумачному словнику визначається як система вчинків або окремі вчинки, що суперечать прийнятим у суспільстві правовим або моральним нормам [14, с. 344]; у психолого-педагогічному словнику – дії, що не відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві (соціальній групі) нормам і очікуванням та призводять порушника до ізоляції, лікування, виправлення або покарання [9, с. 148].

Для розуміння природи поведінкових відхилень варто враховувати їх специфічні особливості. О. Змановська виділяє такі *специфічні особливості відхилень у поведінці* особистості: невідповідність загальноприйнятим та офіційно встановленим соціальним нормам, які є найважливішими у даний час для певного суспільства;

негативна оцінка іншими людьми не лише вказаної поведінки, а й самої особистості (навішування на людину ярликів); завдання шкоди самій людині (аутодеструктивна) та оточенню (деструктивна); не є наслідком нестандартної ситуації (посттравматичний синдром, кризова ситуація), а відповідає загальній спрямованості особистості; супроводжується різноманітними проявами соціальної дезадаптації; характерні виражена індивідуальна та статеві-вікова своєрідність [2, с. 11–15].

У межах нашого дослідження цінним є визначення І. Підласого, який трактує *відхилення у поведінці дітей* як порушення встановлених норм, прийнятих правил поведінки. Для такої поведінки характерне неправильне, неприродне, беззмістовне реагування дитини на ситуацію, що виникла [7, с. 10].

Важливими для розуміння особливостей виникнення поведінкових відхилень у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку є дослідницькі висновки, зроблені Н. Пихтіною, яка виділила *етапи формування девіантної поведінки*, а саме:

1) негативізм та негативні прояви поведінки дітей (дитяча неслухняність, дитячі істерики, афективність, нечесність, дитяча жадібність, сором'язливість та замкнутість);

2) педагогічна занедбаність (легкий, середній та важкий ступені);

3) важковихованість (конфліктно-ситуаційний, неврівноважено-ситуаційний, нестійкий із негативною спрямованістю, стійкий із негативною спрямованістю);

4) різноманітні стійкі форми девіантної поведінки (адиктивна, злочинна, вандалізм, булінг, мобінг, проституція, делінквентна, агресивна, аутоагресивна, суїцидальна) [6, с. 10–31].

З метою розуміння логіки формування поведінкових відхилень деталізуємо окреслені дослідницею етапи між негативізмами і негативними проявами у поведінці дітей та стійкими девіаціями.

У довідковій літературі термін "*негативізм*" тлумачиться як якість особистості, яка проявляється у навмисному протиставленні себе будь-яким зовнішнім вимогам та очікуванням. Окрім того, вказується на існування двох форм негативізму: пасивного негативізму, який проявляється у відмові виконувати висунуті вимоги; та активного негативізму, який характеризується виконанням дій, які є протилежними до висунутих вимог [3, с. 204].

На думку психологів, *дитячий негативізм* є демонстративним протестом дитини проти незадовільного ставлення до неї з боку ровесників і дорослих, що проявляється у протидії втручанню в її справи, впертості, грубощях та відмові виконувати вимоги старших. Ґрунтується на незадоволенні важливих для дитини соціально-емоційних потреб (у спілкуванні, повазі, емоційному контакті з ровесниками). Блокування цих потреб викликає в неї сильні переживання, які зумовлюють появу негативних тенденцій у поведінці. Дитячий негативізм є способом збереження рівноваги в конфліктній ситуації та засобом самоствердження [8]. Зазвичай, дитячий негативізм є наслідком психовікового розвитку, виявом криз трьох і шести-семи років та неправильного виховання дитини у сім'ї (надмірна вимогливість, зловживання заборонами та покараннями, незадоволення потреби дитини у безумовній любові, повазі та підтримці, недоцільна реакція дорослого на вередування дитини).

Негативні прояви у поведінці дітей, на думку сучасних науковців (В. Оржеховської, Н. Пихтіної, Т. Федорченко), є початковим етапом у формуванні поведінкових відхилень та виникають саме у дошкільному та молодшому шкільному віці.

Н. Пихтіна визначає *негативні прояви у поведінці дошкільників* як різновид поведінкового відхилення, початковий етап у формуванні у майбутньому стійких девіацій; як нестійке, ситуативне поведінкове відхилення, що виникає у дітей переважно у дошкільному та молодшому шкільному віці внаслідок дії несприятливих умов життєдіяльності та виховання [6, с. 16].

Т. Федорченко розглядає *дітей з негативними проявами у поведінці* як таких, у яких під впливом несприятливих для їхнього розвитку соціальних, психолого-педагогічних та медико-біологічних факторів відбувається порушення норм поведінки [13, с. 13].

Для дітей з негативними проявами в поведінці характерні агресивність, трижовність, неадекватна самооцінка, деприваційні стани. Часто свої прагнення вони

можуть задовольняти неправомірним шляхом, оскільки в них відсутнє критичне ставлення до таких учинків.

Дослідники вказують на існування взаємозв'язку між процесом і результатом формування культури поведінки дітей дошкільного віку та виникненням негативних проявів у їх поведінці, наголошуючи на несформованості основних її компонентів.

У довідковій літературі поняття "*культура поведінки*" трактується як сукупність форм повсякденної поведінки людини (у праці, побуті, спілкуванні з іншими людьми), в яких знаходять зовнішнє вираження моральні та естетичні норми даної поведінки [9, с. 237]. Культура поведінки передбачає дотримання основних вимог і правил людського співжиття, вміння правильно спілкуватися з іншими людьми. Саме культура поведінки відбиває моральні вимоги суспільства, що спрямовують, регулюють і контролюють вчинки та дії підростаючого покоління.

У контексті нашого дослідження цінною є думка М. Федорової щодо змісту та структури культури поведінки дітей 6–7 років життя. Під *культурою поведінки старших дошкільників і шестирічних першокласників* науковець розуміє сукупність способів самоорганізації діяльності відповідно до морально-естетичних вимог суспільства шляхом зіставлення власних "етичних інстанцій" із соціальними очікуваннями рідних, старших та однолітків.

У змістовій структурі культури поведінки старших дошкільників і першокласників шестирічного віку. М. Федорова виділяє такі компоненти: *емоційний компонент*, що передбачає розвиток емоційної сприйнятливості, здатності до емпатії, сформованість моральних почуттів (провини, сорому, совісті); *когнітивний компонент* – наявність елементарних знань про норми поведінки у суспільстві, розвиток самосвідомості особистості, сформованість оцінних еталонів; *мотиваційно-ціннісний компонент* – передбачає наявність ціннісних орієнтацій, що відповідають потребам соціуму, розвиток і становлення мотивів поведінки (мотив обов'язку, мотив прагнення діяти відповідно до суспільних норм, мотив встановлення і збереження позитивних взаємин із оточенням, ігрові, змагальні, моральні та пізнавальні мотиви); *практичний компонент* – потребує сформованості умінь, навичок та звичок поведінки, розвитку довільної поведінки і саморегуляції поведінки [12].

На основі аналізу психолого-педагогічної літератури ми визначаємо *негативні прояви у поведінці дітей дошкільного віку* як нестійкі порушення у формуванні когнітивного, емоційно-почуттєвого, мотиваційно-ціннісного або діяльнісного компонентів культури поведінки, що обумовлюються певними детермінантами.

До негативних поведінкових проявів у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку сучасні науковці Н. Пихтіна, Т. Федорченко, І. Шишова відносять: неслухняність, вередування, істерики, негативізм, агресивність, впертість, жадібність, сором'язливість, замкнутість, кривляння, пустощі, страхи, фантазування, нечесність, хвалькуватість, хитрощі, ябедництво та інші [6; 13; 15].

Ураховуючи результати дослідження, проведеного нами на базі Чернігівського дошкільного навчального закладу № 10 та Чернігівського дошкільного навчального закладу № 1 Чернігівської міської ради, найбільш поширеними негативними проявами у поведінці дітей дошкільного віку виявлено такі: *неслухняність, вередування, істерики, впертість, агресивність, пустощі, сором'язливість, замкнутість*.

Проблема *педагогічної занедбаності* у науковій літературі трактується вченими по-різному. Зокрема, І. Парфанович *педагогічну занедбаність* розглядає як стан особи, що характеризується упущеннями у навчанні і вихованні внаслідок недостатнього педагогічного впливу сім'ї, дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладів, інших інститутів соціального виховання; як сформованість негативних ціннісних мотиваційних установок, нормативних позицій, поведінкових стереотипів [5, с. 31].

У психолого-педагогічному словнику *педагогічна занедбаність* пов'язується з відхиленнями від норми у поведінці та навчальній діяльності дитини, що зумовлені недоліками виховання. *Педагогічно занедбана дитина* визначається як нормальна, здорова дитина, яка не володіє знаннями та вміннями, що необхідні для того, щоб впоратися з вимогами, які висувають до неї батьки, педагоги та дитячий колектив [9, с. 237].

Категорію *педагогічно занедбаних дітей* розглядають як таких, у яких під впливом несприятливих соціальних, психолого-педагогічних та інших умов сформувався негативне ставлення до навчання, соціально-цінних норм поведінки, які втратили почуття відповідальності за свої вчинки, зневірилися в собі. Досліджуючи питання педагогічної занедбаності, Н. Пихтіна виокремила легкий, середній та важкий ступені соціально-педагогічної занедбаності [6].

У довідковій психолого-педагогічній літературі поняття "*важковихованість*" трактується як свідомий чи несвідомий супротив вихованця цілеспрямованому педагогічному впливу, викликаний різноманітними причинами, включаючи педагогічні прорахунки вихователів, батьків, дефекти психічного та соціального розвитку, особливості характеру, інші особистісні характеристики вихованців, що ускладнюють соціальну адаптацію, засвоєння навчальних програм та соціальних ролей [3, с. 358]; відхилення у поведінці та психіці дитини, учня, що потребують посиленої уваги педагогів, батьків, індивідуалізації засобів впливу з метою їх подолання [9, с. 795].

Важковиховуваними часто стають ті діти і підлітки, які опираються застарілим, негуманним методам виховання, що пригнічують індивідуальність, самобутність особистості, творчі поривання, не розвивають, а стримують їх розвиток. До *важких дітей* зараховують тих школярів, які характеризуються певними відхиленнями в моральному розвитку, наявністю негативних форм поведінки, недисциплінованістю.

В. Оржеховська до категорії *важковиховуваних дітей* відносить учнів, у яких під впливом несприятливих для їхнього розвитку соціальних, психолого-педагогічних та медико-біологічних чинників відбувається порушення моральних ставлень до навчання та норм поведінки, зниження або втрата почуття відповідальності за власні вчинки. Дослідниця виділяє *типи важковиховуваних дітей*, а саме: пасивно-позитивний, або конфліктно-ситуативний з переважною позитивною спрямованістю; байдужо-нестійкий, або неврівноважено-ситуативний з незначною негативною спрямованістю; пасивно-негативний, або нестійкий з переважаючою негативною спрямованістю; активно-негативний, або стійкий з негативною спрямованістю. Розглянемо специфічні особливості дітей, які визначають належність до певного типу важковихованості [4, с. 153–155].

Використання неефективної стратегії і тактики превентивно-корекційної роботи з важковиховуваною дитиною призводить до перетворення важковихованості на стійке та складне поведінкове відхилення – девіантну поведінку.

Теоретичний аналіз дефініції "*девіантна поведінка*" показав, що науковці визначають його по-різному: включаючи у його зміст порушення усіх соціальних норм; окреслюючи тільки порушення моральних та правових норм. Окремі дослідники зараховують до девіантної поведінки відхилення у поведінці не лише негативного, а й позитивного характеру [1; 3].

У соціології термін "*девіантна поведінка*" вживається у двох значеннях – широкому й вузькому. У широкому розумінні *девіантна поведінка* визначається як будь-яке відхилення від прийнятих у суспільстві соціальних норм, починаючи із найнезначніших. У вузькому значенні – незначні проступки, ті, що не підпадають під статтю Кримінального кодексу.

Згідно з педагогічним словником, *девіантна поведінка* – це поведінка, для якої характерні відхилення від прийнятих у суспільстві норм, яка є не абсолютно негативним явищем. Зростання політичної активності, економічну підприємливість, художню творчість та наукові пошуки науковці відносять до позитивних девіацій [3, с. 63].

На думку І. Парфанович, поняття "*девіантна поведінка*" об'єднує систему негативних вчинків, дій людини або групи, що не відповідають соціально прийнятним стандартам та характеризуються як порушення встановлених у суспільстві моральних і правових норм [5, с. 26].

Г. Дубина сутність *девіантної поведінки* вбачає у "недотримуванні вимог соціальної норми, у виборі іншого, ніж вона прописує, варіанта поведінки в тій чи іншій ситуації, що призводить до порушення ступеня взаємодії особистості й суспільства, соціальної групи й суспільства, особистості й групи. Відхилення у поведінці від норми (права, культури, моралі, спілкування тощо) науковець поділяє на позитивні

та негативні. Позитивні девіації пов'язує з нестандартною особистістю, для якої характерними є оригінальні, творчі ідеї, що мають суспільну значущість, загалом, свідчать про успішний процес соціалізації та відіграють позитивну роль у прогресивному розвитку суспільства. Негативні девіації поведінки – з особистістю, яка не засвоює позитивного соціального досвіду, не може адаптуватися до моральних цінностей і норм поведінки, які відповідають вимогам суспільства, хоча й може досить добре знати ці норми. У цьому разі процес соціалізації особистості є порушеним, що проявляється у незбалансованих психічних процесах, дезадаптованості, порушенні процесу самоактуалізації або у вигляді уникнення морального й естетичного контролю за власною поведінкою [1].

Сучасне тлумачення поняття "девіантна поведінка" знаходимо у О. Товканець, яка визначає його як відхилення від прийнятих у даному суспільстві, соціальному середовищі, найближчому оточенні соціально-моральних цінностей, порушення процесу засвоєння та відтворення цих норм і цінностей, а також саморозвитку і самореалізації людини у тому суспільстві, до якого вона належить [11, с. 6].

З огляду на специфіку нашого дослідження найбільш доцільним для нашого наукового пошуку є тлумачення А. Самойлова, який визначає *девіантну поведінку* як поведінку, що відхиляється від прийнятих у суспільстві соціально-моральних норм і цінностей, виявляється в соціально неприйнятних способах самоствердження та ускладнює процеси саморозвитку і конструктивної самореалізації особистості [10, с. 22].

Девіантну поведінку класифікують за двома великими категоріями: поведінку, що відхиляється від норм психічного здоров'я, що зумовлена відкритою чи прихованою психопатологією. Другу категорію відхилень складає поведінка, яка порушує соціальні, культурні і правові норми, що виражається у формі проступків або злочинів. Якщо проступки незначні, їх розглядають як правопорушення, а серйозні проступки, що класифікуються та караються кримінальним законодавством, – злочинами. Девіації другої категорії відповідно називають делінквентною (протиправною) та кримінальною (злочинною) поведінкою [2; 6; 10].

Висновки. Таким чином, нами з'ясовано, що початковим етапом у формуванні у майбутньому більш складних і стійких поведінкових відхилень є негативні прояви у поведінці, які виникають вже у дошкільному віці. Саме тому здійснення превентивного виховання слід розпочинати з вихованнями закладів дошкільної освіти, що надасть можливість попередити виникнення ситуативних негативних поведінкових проявів та запобігти їх перетворенню на педагогічну занедбаність, важковиховуваність та стійкі форми девіантної поведінки.

Перспектива подальших наукових пошуків у заявленій проблематиці, полягатиме у вивченні особливостей прояву, умов та причин виникнення найбільш поширених форм негативної поведінки у дітей дошкільного віку.

Література

1. Дубина Г. Д. Зміст, види та чинники девіантної поведінки особистості. *Педагогічний дискурс*. 2007. Вип. 1. С. 65–71.
2. Змановская Е. В. Девиантология: психология отклоняющегося поведения: учеб. пособие. для студ. высш. учеб. завед. Москва: Академия, 2003. 288 с.
3. Коджаспирова Г. М., Коджаспиров А. Ю. Словарь по педагогике. Москва: ИКЦ "МАРТ"; Ростов-на-Дону: Издательский центр "Март", 2005. 448 с.
4. Оржеховська В. М., Пилипенко О. І. Превентивна педагогіка: навч. посіб. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2007. 284 с.
5. Парфанович І. І. Теоретико-методичні засади профілактики девіантної поведінки дівчат загальноосвітніх шкіл: дис. д-ра пед. наук: 13.00.05. Тернопіль, 2014. 548 с.
6. Пихтіна Н. П. Профілактика негативних проявів у поведінці дітей: навч. посіб. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. 376 с.
7. Подласый И. П. Курс лекций по коррекционной педагогике: учеб. пособие для студ. сред. спец. учеб. завед. Москва: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 2003. 352 с. Коррекционная педагогика.
8. Психологічна енциклопедія / авт.-упоряд. О. М. Степанов. Київ: Академвидав, 2006. 424 с.
9. Психолого-педагогический словарь / сост. Е. С. Рапацевич. Минск: Современ. слово, 2006. 928 с.

10. Самойлов А. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Вінниця, 2017. 282 с.

11. Товканець О. С. Педагогічні умови профілактики девіантної поведінки учнів професійних училищ: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.07. Ужгород, 2012. 16 с.

12. Федорова М. А. Виховання культури поведінки у дітей 6–7-го років життя (в умовах навчально-виховного комплексу "школа – дитячий садок"). *Морально-етичні засади формування зростаючої особистості*: монографія / за ред. проф. М. В. Левківського. Житомир: ЖДУ, 2008. С. 128–142.

13. Федорченко Т. Є., Потапова О. В. Рання профілактика девіантної поведінки молодших школярів: навч.-метод. посіб. Запоріжжя: ПП "АА Тандем", 2008. 236 с.

14. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків: Прапор, 2007. 640 с., С. 344.

15. Шишова І. О. Корекція порушень поведінки дошкільників. *Наукові записки*. Серія "Педагогічні науки". Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. Вип. 103. С. 387–394.